

Nyckelharpan som samtidsföreteelse

GUNNAR AHLBÄCK

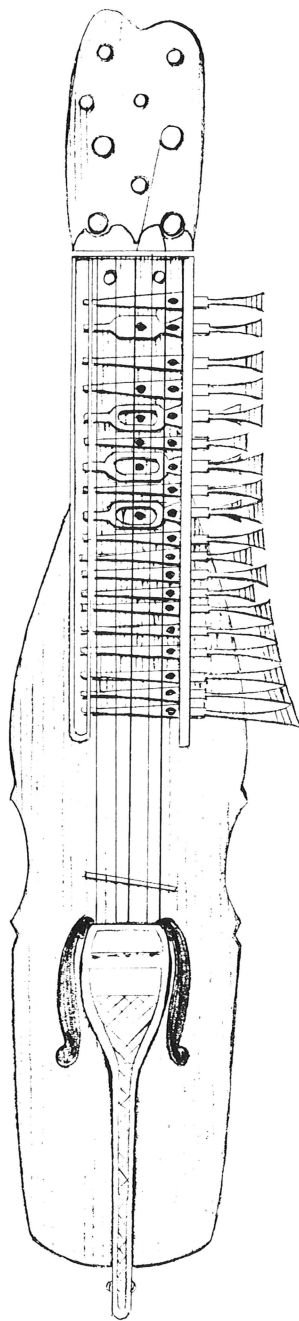
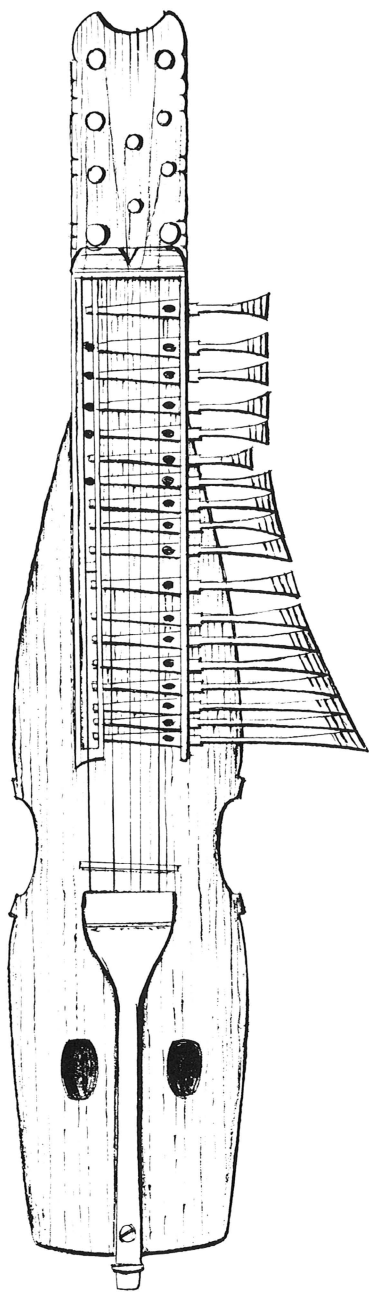
Intresset för nyckelharpspel och nyckelharpbygge har under senare delen av 1960-talet och 1970-talet ökat markant i Sverige. Någon avmattning av denna intresseväg är ännu inte heller skönjbar. Tvärtom blir de kurser som anordnas i nyckelharpbygge och nyckelharpspel allt flera. Nyckelharpan blir allt mer representerad vid spelmansstämmor utöver landet och har även kommit att uppmärksammas av massmedia i allt högre grad. Troligtvis har aldrig så många personer trakterat instrumentet under en och samma epok, och lika troligt är, att det inte vid någon föregående tidpunkt byggts lika många nya nyckelharpor, som i vår tid. Och detta trots att någon fabriksmässig tillverkning inte förekommer. Instrumenten byggs fortfarande individuellt av folk, som är självlärda eller som gått en kortare byggkurs. Inte ens storbyggare som Eric Sahlström, Tobo, Hans Gille, Österbybruk, eller Lars Bohman, Södertälje, tillverkar sina instrument seriemässigt.

Utifrån detta måste nyckelharpan fortfarande betecknas som ett folkligt instrument. Nykomponerande av låtar för nyckelharpa förekommer nu som i föregående tider av dem, som hanterar instrumentet. Ett fåtal yrkeskompositörer har visserligen skrivit musik för nyckelharpa, som även framförts i konsertsammanhang. Men att dessa undantag utgör avsteg från instrumentets renodlat folkliga förankring bekräftas av, att det rört sig om solistpartier för nyckelharpa, där instrumentalisten ej varit yrkesmusiker utan folkmusiker.

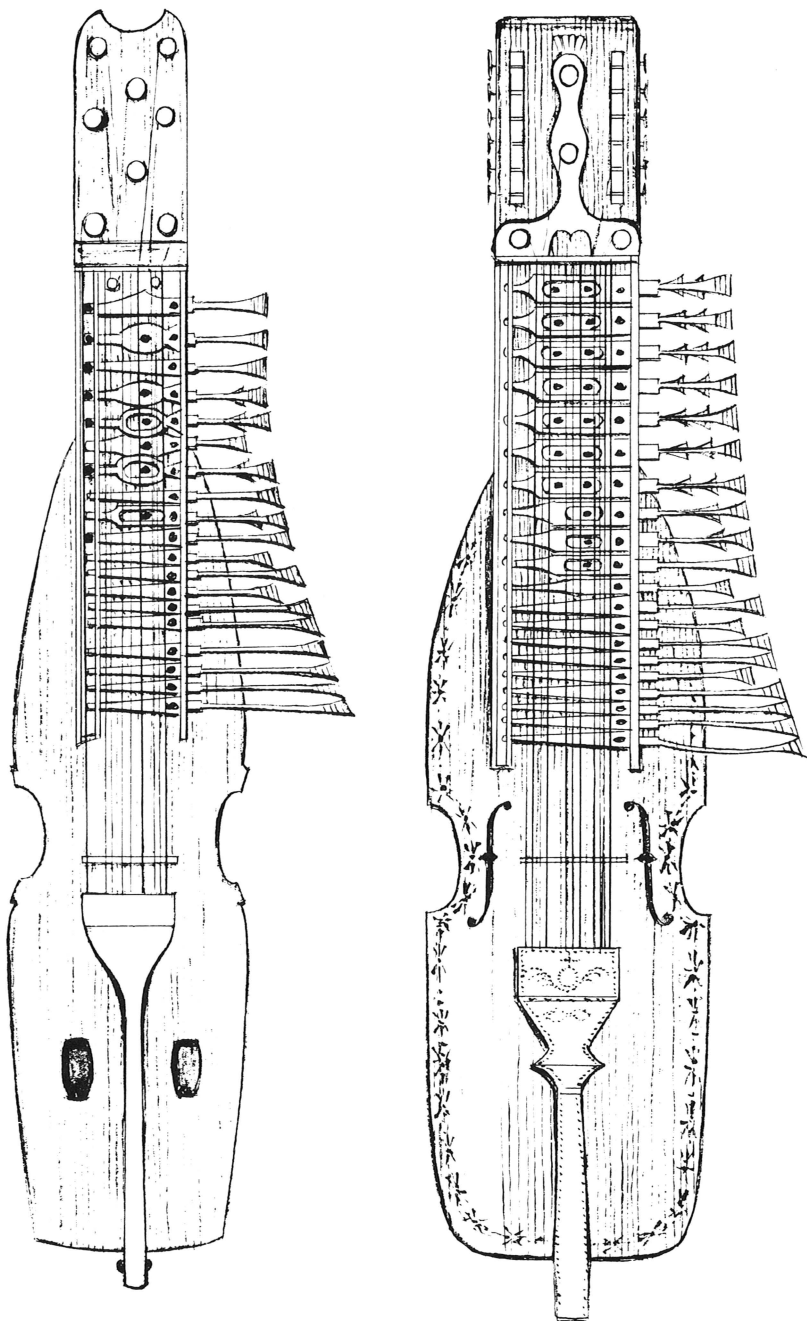
Nyckelharpan tycks så långt man kan finna tillbaka i tiden inom vårt land ha haft sitt huvudfäste i Uppland. Landskapets centrala roll kvarstår i våra dagar, även om intresset för instrumentet ökar kraftigt i andra delar av landet. Hur den förändrade spridningsbilden ter sig, och vilka faktorer som påverkar den, är frågor som denna uppsats vill belysa.

Nyckelharptyper

De äldre nyckelharporna har behandlats ingående av Jan Ling i hans avhandling "Nyckelharpan" (Stockholm, 1967). Bl. a. indelar han dem i

Bilderna 1 och 2. Kontrabasharpa (B:2), t.v., och silverbasharpa (B:3), t.h.

Bilderna 3 och 4. Kontrabsharpa med dubbelnek (B:4), t.v., och kromatisk nyckelharpa (B:5), t.v.

typer och diskuterar tidsperioder för deras användning. Följande summariska översikt kan tjäna som orientering:

- A. Nyckelharpa utan resonanssträngar.
Återfinns i avbildningar från medeltid och fram till 1620. Endast tre instrument med spelmekanismen i behåll finns bevarade.
Det äldsta är daterat 1526.
- B. Nyckelharpa med resonanssträngar.
Äldsta belägg från 1700-tal.
1. Enkelharpa.
Är försedd med en rad nycklar (knavrar) och vanligen en melodisträng, en eller två bordunsträngar samt 6–13 resonanssträngar. Huvudsaklig användningsperiod före år 1800.
  2. Kontrabasharpa. Bild 1.
Har två melodisträngar (stämda a^1 och d^1). Mellan dessa ligger en eller två bordunsträngar (stämda g och c). 6–13 resonanssträngar. Varit i bruk sedan 1700-talets mitt fram till 1900-tal.
  3. Silverbasharpa. Bild 2.
Även kallad C-durharpa, tenorharpa eller Tierpharpa.
Nycklarna är ordnade i två rader avsedda för var sin melodisträng. De två melodisträngarna (a^1 och c^1) ligger närmast och de båda bassträngarna (g och c) längst från nycklarnas tangenthuvuden. Vanligen 9–10 resonanssträngar. Anses vara konstruerad 1838. Har använts fram till nutid.
  4. Kontrabasharpa med dubbellek. Bild 3.
Även kallad Österbyharpa.
Kombinerar kontrabasharpans och silverbasharpans nyckelmekanism och stränguppsättning. Har sålunda 3 melodisträngar. De båda första (a^1 , c^1) ligger intill varandra och på motsatt sida om den tredje (d^1). Däremellan är de båda bordunsträngarna (g , c) placerade. Vanligen 9–10 resonanssträngar. Troligen konstruerad på 1860-talet. Har spelats till nutid.

5. Kromatisk nyckelharpa. Bild 4.

Har tre melodisträngar (a¹, c¹, g), en bassträng (c) samt 10–19 resonanssträngar. Nycklarna är ordnade i tre rader. Anses vara konstruerad 1925.

Den nyckelharptyp, som totalt dominerar nytillverkningen i dagsläget, är den kromatiska. Orsakerna till detta hör primärt samman med spelmännens missnöje med den gamla harpans begränsade repertoar. Dessutom föredrar många tonen i den kromatiska harpan. En del uppfattar rent av den gamla harpans ständigt medljudande bordunsträngar som missljud.

Den kromatiska nyckelharpan anses vara konstruerad 1925 av August Bohlin, Harbo. Alla spelmän är dock inte överens om, att Bohlin skall ges äran av att ha varit den förste, som byggde en fullt utvecklad kromatisk harpa.

Den som senare kommit att utveckla typen och vunnit störst efterföljd är Eric Sahlström, Tobo. Denne byggare och spelman spelar en roll, som gör det befogat att fråga, om den ökade spridning nyckelharpan fått på 1970-talet kunnat komma till stånd utan hans insatser.

Flertalet nya kromatiska nyckelharpor byggs efter ovan redovisade mönster med tre rader nycklar. En del experimentharpor framställs emellertid i avsikt att utöka instrumentets möjligheter eller göra det mer likt fiolen. Man kan sålunda träffa på 4-radiga och t. o. m. 5-radiga nyckelharpor. Om dessa kommer att stå sig och vinna efterföljd återstår dock ännu att se. Man kan emellertid påminna om, att nyckelharpan under seklernas lopp genomgått ständiga förändringar efter nya tiders krav. Måhända utgör denna säregna förmåga till anpassning en förklaring till att nyckelharpan överlevt som instrument.

Nyckelharpcentra och utveckling fram till nutid

Om man undersöker kyrkböcker och arkivhandlingar från 17- och 1800-talen för Österbybruk och de omgivande socknarna Film, Dannemora och Morkarla, förefaller det, som inga fiolspelmän funnits i trakterna. Nyckelharpspelare nämns däremot allt oftare efter 1700-talets mitt. Tillsammans med muntligt bevarade uppgifter blir vittnesbörden om spelmän så många, att man får en känsla av, att nyckelharpan trakterats i nära nog vart och vartannat hem. Utan att göra sig skyldig till överdrift kan man i varje fall

Bild 5. Viktor Vikman och Justus Gille. Österbybruk. Båda är födda 1897 och f.d. arbetare vid Österbyverken. Började spela nyckelharpa 1912. Har fört fram 1800-talets nyckelharptradition i Österbybruk till nutiden. Därmed har de ålderdomliga låtarna och spelstilen på kontrabas-harpa med dubbellek bevarats åt eftervärlden. Foto Bengt Sändh.

konstatera, att Österbybruk och trakten däromkring utgjort ett nyckelharp-centrum från 1700-talets mitt och framåt i tiden.

Vid ungefär samma tid förefaller nyckelharpan vara fast etablerad vid övriga norduppländska bruk. — Ling anger, att den under perioden 1777–1838 även börjat förekomma hos borgerskapet i Stockholm samt ibland som inslag i högeståndsfester. Men sin starkaste förankring har den hos allmogen i Uppland.

Knytningen till Uppland anges f. ö. redan av beläggen för nyckelharpan i de senmedeltida kyrkomålningarna. Likaså dominerar Uppland i fråga om antalet skriftkällor från 1600-talet och 1700-talets första hälft. Uppgifterna från denna tid tyder på en utbredning i och kring Uppsala, utmed upplandskusten samt på Åland. Bruken har däremot ännu inte börjat spela sin roll som förvaltare av nyckelharptraditionen. Detta sker först, som redan nämnts, från 1700-talets mitt.

Under 1800-talet blir koncentrationen till Upplands norra delar alltmer påtaglig. Här tycks intresset för instrumentet ha fått en injektion genom konstruktionen av silverbasharpan. Ling visar att denna kan härledas till

Tierp och årtalet 1838. – Då även övriga resonanssträngade nyckelharpor anses ha utbildats i Uppland, föreligger tillräckligt många indicier för Upplands förstarangsplats som förvaltare av nyckelharpstraditionen från medeltid fram till vår egen tid.

Mot slutet av 1800-talet börjar nyckelharpans starka ställning vid de norduppländska brukena att luckras upp. Nya instrument gör sitt intåg. Mässingsorkestrar bildas och dragspelet anlitas allt oftare vid danstillställningar.

Justus Gille, spelman från Österbybruk, ger exempel på detta, då han berättar, att fadern var med i blåsorkestern och helst såg att sonen också började med något blåsinstrument. Utan faderns vetskap men med moderns bistånd skaffade Justus sin första nyckelharpa 1912. Han övade i snickarboden för att det inte skulle höras. Att spela nyckelharpa ansågs inte som riktigt fint längre, trots att den gamla stammen spelmän ännu levde och instrumentet fortfarande var fast knutet till brukets speciella festtraditioner. Lagfirandet vid midsommaren avskaffades av bolaget 1916, samma år som Justus Gille spelade för första gången vid vagnshusdansen. Några år senare ersattes nyckelharpspelet av annan musik.

Ännu dog inte nyckelharpspelet vid midsommarfestligheterna ut helt i Österbybruk. Med några års avbrott på 1920–30-talet spelade Justus Gille och hans spelkamrat Viktor Vikman mellan 1916 och 1971 varje år vid vagnshuset. Med detta förde de fram en märklig speltradition till nutiden. Och detta är desto märkligare, som de hela sitt liv hållit fast vid den gamla typen av nyckelharpa, kontrabasharpa med dubbellek. Denna har alltså levt kvar som relik i Österbybruk.

Nyckelharpspelet på Skansen från 1890-talet och in på 1900-talet blev omskrivet och spelmansrörelsen uppmärksammade nyckelharpan. Dessutom har under 1900-talet hela tiden funnits spelmän och byggare i bygderna framför allt i norra Uppland. Likväl har man ett intryck av att nyckelharpan kom att spela en alltmer undanskymd roll, allteftersom 1900-talet fortskred. Denna känsla tycks många spelmän ha haft. Gösta Sandström, mångårig spelkamrat till Eric Sahlström, uttryckte detta nyligen vid ett samtal sålunda: "När vi började på 1940-talet var det knappt mer än Eric och jag som höll på". – Sandström var givetvis medveten om att uttalandet innebar en överdrift men ville framhålla, hur få nyckelharpspelarna under ett skede var på väg att bli.

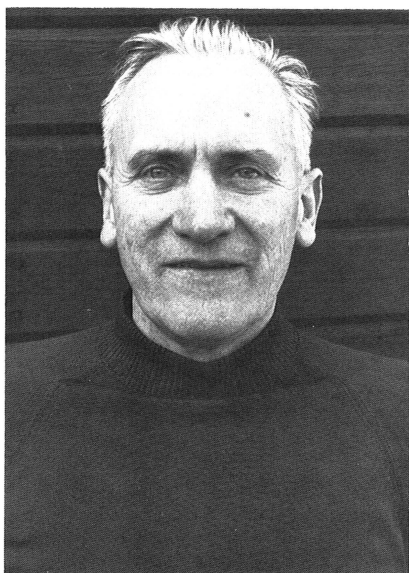

Bild 6. Eric Sahlström, Tobo. Född 1912. Samtidens mest kände nyckelharpspelman och byggare. Har betytt mer än någon annan för de senaste årens utveckling inom nyckelharpans område. Foto Bengt Sändh.

Enligt vad före ordföranden i Upplands Spelmansförbund, Harry Pettersson, Uppsala, meddelat, deltog vid sällskapets spelmansstämma 1955 av 125 spelmän endast 3 med nyckelharpa. Detta noterades av Harald Närnlund, spelman och byggare från Stockholm. Han uppmanade förbundets ordförande att göra något åt saken. Harry Pettersson tog då initiativ till en kurs i nyckelharpbygge i Uppsala med Eric Sahlström som ledare. En instruktion utarbetades av Sahlström och Pettersson. Kursen anordnades av IOGT.

Denna första kurs synes betydelsefull i skenet av den senare utvecklingen. Bildningsförbunden har i allt högre grad engagerat sig. Och med dessas resurser har kunskap om nyckelharpbygge och nyckelharpspel senare kunnat erbjudas folk i skilda delar av landet.

Nyckelharpbygge på 1970-talet

I Uppsala fortsatte kurserna i nyckelharpbygge med Eric Sahlström som instruktör och IOGT (sedermera NBV) som arrangör. Harry Pettersson efterträdde så småningom Sahlström som ledare. – Enstaka kurser anordnades också på andra håll i början av 1960-talet med Eric Sahlström som ledare.

Bild 7. Från avslutningen av en byggkurs i Vattholma våren 1975. T.v. kursledaren Hans Gille, Österbybruk, t.h. Eric Sahlström, Tobo. På bordet bakom Gille några nybyggda nyckelharpor.

Men riktig fart tog verksamheten först omkring 1970. På initiativ av framför allt Anton Jernberg samlades i Österbybruk en skara intresserade. Återigen trädde Sahlström till som lärare. En studieplan och byggnadsritning utarbetades. Den historiska och teoretiska delen täcktes upp genom att man använde Jan Lings nyligen utkomna avhandling "Nyckelharpan" som studielitteratur. Vuxenskolan stod som arrangör för kursen. Redan under första året blev ca 20 st nyckelharpor färdiga. Varje efterföljande år under 1970-talet har liknande kurser anordnats i Österbybruk i regi av nämnda studieförbund och med Eric Sahlström som instruktör. Det exakta antalet nyckelharpor som byggts är svårt att fastställa, då många fortsatt att efter genomgången kurs bygga fler instrument på egen hand. Dessutom ändrar sig antalet färdiga byggen oupphörligt. Det torde dock inte understiga 100 st.

För en stor del av dessa svarar Hans Gille, som vid årsskiftet 1975/76 byggt färdigt 48 st. Några av dessa tillhör österbytypen, kontrabasharpa med dubbellek. Gille har även trätt till som instruktör vid kurser på andra orter framför allt i norra Uppland. Tillsammans med Eric Sahlströms fortsatta verksamhet har detta resulterat i att norra Uppland under 1970-talet befäst sitt rykte som ett nyckelharpans förlovade land. Inom området synes Österbybruk inta en central plats, men även på andra platser (Stor-

vreta, Tierp, Björklinge, Gimo, Östhammar) har ett livligt intresse för nyckelharpbygge vuxit upp.

Efter kurser som Hans Gille ledde i Eskilstuna, har även här väckts ett så stort intresse, att verksamheten fortsatt och tycks expandera. En tidigare kursdeltagare har övertagit rollen som instruktör.

Södra Uppland och Stockholmsområdet bildar en region, där nyckelharpan fått ett nytt fäste under 1970-talet. Verksamheten utgår till största delen från Jakobsberg och Kungsängen. En central roll spelar här Herold Lundin, Jakobsberg, som sedan 1972 leder kurser i nyckelharpbygge i FS (Frikyrkliga studieförbundets) regi. Detta studieförbund har låtit trycka en av Lundin utarbetad bygginstruktion och ritning. En första upplaga på 1500 ex. är slutsåld och en ny på 2000 ex. utkom under hösten 1975. Upplagans storlek är av intresse, då man försöker bilda sig en uppfattning om hur många nyckelharpbyggare, som är verksamma inom landet.

Herold Lundins nyckelharpa skiljer sig i flera avseenden från Eric Sahlströms modell. Den är helt försedd med gitarrens stämskruvsmekanism, måtten är något annorlunda men framför allt har den mer fiolton. Sahlström och hans efterföljare i norra Uppland söker däremot bevara den gamla nyckelharpans egenartade ljudkvalitet.

Nu är inte Lundin den förste som på detta sätt byggt nyckelharpor med fiolton. Långt före honom har t. ex. Ivar Tallroth, Uppsala, medvetet sökt få fram ett instrument med nya klangliga egenskaper, som närmar sig fiolens eller altfiolens. Tallroth tycks dock inte alls ha fått den efterföljd som Lundin med sin breda kursverksamhet och anknytning till ett studieförbund.

Utvecklingen inom Stockholmsområdet speglas tydligt i nedanstående tabell över antalet deltagare i Frikyrkliga studieförbundets kurser i nyckelharpbygge.

verksamhetsår	antal cirklar	deltagare	män	kvinnor	under 25 år
1972/73	5	42	37	5	10
1973/74	7	55	51	4	10
1974/75	10	84	63	21	22
1975/76	11	105	88	17	30

Denna utveckling synes, som ovan antytts, till stor del höra samman med Herold Lundins verksamhet. Men i vilken relation står då denne till tradi-

tionen i norra Uppland? Enligt egen uppgift byggde han sin första nyckelharpa vid en kurs i Uppsala 1971, som leddes av Harry Pettersson. Denne hade som redan nämnts lärt sig bygga av Eric Sahlström. Till honom kan alltså även härledas det nyvaknade intresset för nyckelharpygge i Stockholmsområdet och södra Uppland.

Fastän detta område som betydande nyckelharpsdistrikt är ungt, har det ändå redan kommit att spela en stor roll för utvecklingen i andra delar av landet. En bidragande orsak härtill har säkert varit de sommarkurser för bygginstruktörer, som man anordnat i Härnösand 1974 och Jakobsberg 1975. Vid dessa har Lundin varit ledare för byggsidan och Mats Kuoppala, Kungsängen, för spelsidan. Nyutbildade instruktörer från kurserna är redan i full verksamhet.

Läsåret 1974/75 hade FS 22 cirklar i gång med sammanlagt 220 deltagare i Stockholms, Uppsala, Västmanlands, Kopparbergs, Gävleborgs, Väster-norrlands och Göteborgs och Bohus län.

I Göteborg startade FS kurser i nyckelharpygge under 1975. 32 byggare deltog. Enligt uppgift av kursledaren blev 16 instrument färdiga. Kursdeltagarna följer inte alltid slaviskt byggritningen utan här, liksom på andra håll, finns byggare, som söker sig till Sahlströms modell. — Kontakt mellan Sahlström och Göteborg har f. ö. funnits sedan mer än ett decennium genom Nils Johansson, Järnbrott. Denne, som hittills färdigställt 18 nyckelharpor, har lärt sig bygga direkt av Sahlström vid besök i Tobo.

I Södermanland ger en uppskattning vid handen att 80–100 nyckelharpor byggts under 1970-talet. För den största delen av dessa svarar Lars Bohman, Södertälje. Han har vid årsskiftet 1975/76 48 st instrument färdiga. Bland dem en enkelharpa och en silverbasharpa. En kontrabasharpa är ännu inte färdig. Dessa udda instrument av äldre typ är beställningsarbeten åt aktiva spelmän. Övriga 46 harpor är kromatiska och av Sahlströmmodell. Utom till Stockholm och Södermanland är de levererade till Värmland, Bohuslän, Östergötland, Småland, Öland och USA. — Bohman leder sedan 1975 byggkurser, som går i ABF's regi.

Uppgifter om pågående kurser föreligger utom de nämnda även från Närke, Västmanland och Dalarna. Men också i norrländska landskap tycks intresset vara stort. Särskilt synes Medelpad och Ångermanland vara väl representerade bland beläggen för verksamma byggare. Måhända har detta samband med de redan omtalade kurserna för instruktörer i Härnösand.

En musikhandlare i Uppsala, som saluför material och ritning för nyckelharpbygge, har levererat sådant till orter i så gott som alla delar av Sverige samt till Finland. De enda landskap, där de tillgängliga uppgifterna ej ger belägg för pågående nyckelharpbygge, är Öland och Dalsland. Till Öland har i varje fall sålts färdiga instrument, och i Dalsland fanns till för några få år sedan en aktiv byggare.

Spridningsbilden, som från medeltiden och till vår egen tid i stort sett är densamma, synes under 1970-talet vara på väg att förändras. Fortfarande utgör Uppland ett huvudområde med ett klart markerat centrum i de norra delarna. Härifrån har dock en spridning skett främst inom det egna landskapet, och ett nytt centrum har utbildats inom dess södra del och Stockholmsområdet. Utanför Uppland och Stockholmsområdet kan accepteringsorter konstateras i praktiskt taget hela landet. De flesta beläggen tycks man kunna finna i Sveriges mellersta delar, i landskapen närmast Uppland och i ett område, som sträcker sig från Södermanland mot SV till Göteborgsregionen samt längs Norrlandskusten.

Att vissa orter synes ha utbildats till sekundära spridningscentra tycks vara en följd av bildningsförbundens engagemang. Direkt eller indirekt förbindelse med Uppland kan i de flesta fall konstateras. Eric Sahlström har lärt upp en stam nyckelharpbyggare, som i sin tur direkt och indirekt fört ut traditionen till skilda delar av landet. Genom framträdanden i radio, TV, på gramfon och genom konsertverksamhet har han svarat för en stor del av den publika information, som gett impulser till byggande av och spel på nyckelharpa.

Det är svårt att skaffa sig en tillförlitlig bild av åldersfördelningen bland dem som ägnar sig åt nyckelharpbygge. Studieförbunden anger i allmänhet endast hur många av deltagarna, som är under 14 år. En förfrågan bland cirkelledare ger dock ett allmänt intryck av, att merparten av byggarna är i medelåldern. Några stickprov ger vid handen att 20–25 % är under 25 år och omkring 10 % är pensionärer.

Antalet kvinnor, som bygger, tycks variera mycket. Det finns cirklar helt utan kvinnliga deltagare och cirklar med upp emot och i vissa fall över 15 % kvinnor.

Överallt omvittnas, att man ser på byggandet som en meningsfull sysselsättning, som möjliggöres av den ökade fritiden. Flera byggare har uttryckt sitt motiv för att hålla på med harpbygge i likartad ordalydelse: "Har man väl börjat bygga harpor, kan man inte sluta." – Att själva byggandet

framstår som en fascinerande sysselsättning förklarar måhända, att så hög procent av kursdeltagarna färdigställer sina instrument. Byggtiden för en nyckelharpa är ganska lång (200–300 timmar) och kurstiden täcker endast en del av denna. Enligt Lundins uppfattning fullföljer ändå mer än 99 % påbörjade byggen. Sannolikt är siffran något lägre men knappast under 90 %. Påfallande många fortsätter efter den första harpan och bygger ytterligare 2–3 instrument.

En grov uppskattning av hur många nyckelharpor, som byggts hittills under 1970-talet, pekar mot att antalet snarare ligger över än under 1000 st. Alla dessa har dock inte kommit i bruk. Åtskilliga hänger som prydnader i hemmen. Av byggarna är det troligt att mindre än 50 % lär sig spela. Ändå är det inte osannolikt, att upp emot 75 % av instrumenten kommer till användning. Detta förklaras av att många bygger åt t. ex. barn eller barnbarn, som vill lära sig spela nyckelharpa.

Några nyckelharputställningar i början av 1970-talet var av smärre omfattning och lokal karaktär. – Våren 1973 hölls en spelmansstämma i Jakobsberg med Frikyrkliga studieförbundet som arrangör. De första byggkurserna var just avslutade och i samband med stämman ordnades en utställning, där de nybyggda instrumenten uppvisades. Man hade även med äldre nyckelharpor av olika typ. – Motsvarande stämma hölls efterföljande år. 1975 flyttades den till Blå Hallen i Stockholms Stadshus och kallades "Nyckelharpans Vasalopp". Vid detta evenemang hade man försökt att anordna en kvalitetsbedömning av nybyggda instrument. Ett 100-tal harpor spelades igenom av Eric Sahlström och Hans Gille på en alltför knappt tillmätt tidsrymd, för att ett egentligt omdöme skulle kunna ges.

I avsikt att stimulera intresset för nyckelharpan och ge byggare tillfälle att träffas och utbyta erfarenheter ordnades en utställning på herrgården i Österbybruk i samband med en spelmansstämma den 14–15 juni 1975. 96 instrument ställdes ut. Av dessa var 60 st nybyggda och de övriga av olika äldre typer. Bland de gamla var silverbasharporna i flertal, men även kontrabasharpor och kontrabasharpor med dubbellek var väl representerade. Av de nybyggda harporna granskades 52 st av en jury bestående av Eric Sahlström, Jan Ling, Hans Gille och Anton Jernberg. Varje instrument bedömdes efter en femgradig skala i fråga om 1/tonkvalitet, 2/teknisk funktion och 3/tekniskt utförande. – Avsikten med bedömningen var inte att få till stånd en tävling utan ett försök att göra en objektiv kvalitetsbedömning och ge råd och tips om förbättringar. Av de inlämnade instrumenten var 4 st

Bild 8. Från nyckelharputställningen på herrgården i Österbybruk den 14–15 juni 1975. Nyttillverkade kromatiska nyckelharpor. Foto Margaretha Hansson.

av experimenttyp med nycklarna ordnade i fyra eller fem rader och en klangstruktur som närmar sig altfiolens eller cellons. De övriga utgjordes av kromatiska nyckelharpor av normal typ samt en kontrabasharpa med dubbellek. – Bland de utställda instrumenten märktes f. ö. såväl nybyggd kopia av den s. k. Moraharpan (nyckelharpa utan resonanssträngar) som enkelharpa. Anordnare av stämman och utställningen var Österby Folkdanslag och ortens spelmän. Man avser att arrangemang skall bli årligen återkommande.

Värt att notera är det utvecklingsarbete, som pågår för att göra nyckelharpan tillgänglig för skolbarn. Avsikten är att få fram en typ som är tillräckligt enkel, för att den skall kunna användas vid den första musikundervisningen i stället för eller som komplement till den nu oftast nyttjade blockflöjten. – Det första steget togs, då Hans Gille, Österbybruk, på uppmaning av Mats Kuoppala, Kungsängen, byggde en 3/4-harpa. Denna var i stort sett en förminskad och något förenklad vanlig kromatisk nyckelharpa. Ytterligare försök har gjorts i samma riktning. Genom ett samarbete mellan Mats Kuoppala, Björn Sörving, Kungsängen och Lars Bäckström, Storvreta är man emellertid nu på väg att få fram en s. k. miniharpa, som

skall kunna byggas av skoleleverna själva. Den skall endast vara försedd med en rad nycklar och även i övriga avseenden ytterst förenklad.

Det förefaller som dagens stora intresse för nyckelharpbygge är en följd av en rad samverkande omständigheter. Några av dessa synes vara följande:

1. Ökad fritid, som tillåter och skapar behov av fritidssysselsättning.
2. En för folklig kultur positiv tidssituation.
3. Ett brett utbud av publik information främst genom massmedia, TV, radio, press, grammofon, som gjort nyckelharpan känd.
4. Tillgång till material och handledning för bygge.
5. Studieförbunden, som tagit upp kurser i nyckelharpbygge och -spel på sitt program.

Eric Sahlströms avgörande roll för punkterna 3–5 är redan nämnd. En stor betydelse bör sannolikt även tillmätas Jan Lings grundläggande arbete om nyckelharpan. Genom detta har instrumentet fått sin vetenskapliga behand-

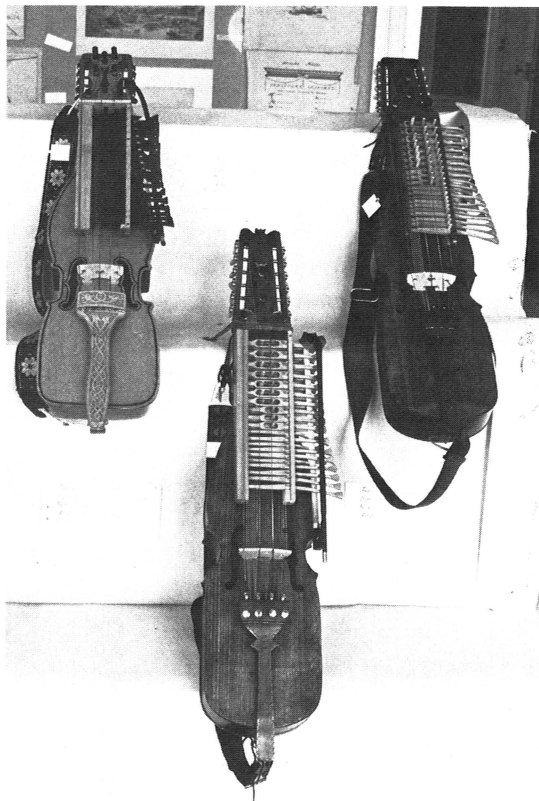

Bild 9. Från nyckelharp-
utställningen på
herrgården i Österbybruk
den 14–15 juni 1975.
Nyttillverkade kromatiska
nyckelharpor.
Foto Margaretha
Hansson.

ling, historiskt och teoretiskt. Dessutom har den speciella och lokalt bundna och därmed ofta svåråtkomliga traditionen gjorts tillgänglig för allmänheten.

Nyckelharpspel under 1970-talet

Att någon bygger en nyckelharpa innebär inte nödvändigtvis att vederbörande också blir spelman. Påståendet kan verka trivialt men är av betydelse, när man försöker få en överblick av nyckelharpspelet under 1970-talets första år. Det innebär, att man inte kan få ett grepp om spelets utveckling genom att studera spridningen av bygge. Och därmed har man inte på samma sätt bildningsförbundens rapporter att utgå ifrån. Kurser i nyckelharpspel anordnas visserligen men inte alls i samma utsträckning som byggkurser. Nedanstående synpunkter bygger därför till stor del på allmänna intryck.

Spelkurser anordnas ibland efter byggkurser för att ge deltagarna tillfälle att lära sig använda sina nybyggda instrument. Tidigare i denna studie har förmodats att mindre än hälften av dem som bygger också lär sig spela. Sammansättningen av deltagare i pågående spelkurser är en annan än i byggkurser. Medelåldern verkar ligga lägre och inslaget av kvinnor tycks vara större.

En av orsakerna till att spelkurser anordnas mera sällan är förmodligen att söka i svårigheten, att utanför nyckelharpans egentliga traditionsområde få kompetenta spellärare. En annan orsak kan vara att något studiematerial lämpligt för nybörjare ej finns i handeln ännu. Leif Alpsjö, Österbybruk, och Mats Kuoppala, Kungsängen, är f. n. sysselsatta med att försöka få fram något användbart. De har lagt upp arbetet efter sinsemellan olika linjer och principer, men båda försöker att kombinera ett skriftligt instruktionsmaterial med bandinspelningar, för att den inom folkmusiken viktiga gehörsprincipen inte skall gå förlorad.

Notmaterialet för nyckelharpa är ganska begränsat och kan vara svårt att få tag på. Folk som ute i landet vill lära sig spela blir därför ofta hänvisade till att lära låtar efter de relativt fåtaliga grammofoninspelningar med nyckelharpa, som finns i handeln. Ibland anlitar man bandupptagningar man gjort vid spelmansstämmor o. d. som förebild vid instudering av låtar.

En följd av bristande tillgång på och kännedom om nyckelharplåtar blir ofta att man ersätter dessa med fiollåtar. Det går också bra på den kromatis-

Bild 10. Från nyckelharpstämman i Österbybruk 1975. I festtåget som drog fram genom bruket till stämman på herrgården deltog ett 60-tal nyckelharpspelmän samt ett antal fiolospelmän. I täten fr.v. Gösta Sandström, Eric Sahlström och Hans Gille. Foto Curt Öster.

ka harpan, som från början konstruerades för att nyckelharpspelare skulle kunna spela tillsammans med fiolspelmän. Företeelsen att utföra typiska fiollåtar på nyckelharpa är alltså inte ny, men har blivit allt vanligare. Det kan dock anses önskvärt, att man på kurser i nyckelharpspel håller sig till nyckelharplåtar, så att nya harpspelmän blir förtrogna med den musik, som traditionellt hör samman med instrumentet.

Givetvis varierar sammansättningen av spelmäns låtrepertoar i hög grad. Men hos äldre nyckelharpspelare ingår ofta en grundstomme av lokalt förankrade låtar, en uppsättning av mer allmänt spelade upplandslåtar samt ibland några egna kompositioner. Till detta kommer ett fåtal låtar av allspeltyp, som traditionellt inte hör nyckelharpan till. – Hos nytillkomna spelmän blir sammansättningen av repertoaren oftast en helt annan. Hos dem saknas i allmänhet låtar med begränsad lokal utbredning. Några allmänt spelade upplandslåtar ingår, liksom ett större antal allspelslåtar.

Dessutom får man nu allt oftare höra dala- och hälsingelåtar framföras på nyckelharpa. Följden har blivit en förändring av spelstilen. Det s. k. dialektspelet är på väg att snabbt dö ut. Förutsättningarna för dialektspel ligger i en grundlig kännedom om en bygds låtrepertoar, dess ofta speciella spelteknik och den miljömässiga och funktionella bakgrunden. Dessa saknas i moderna samhällen av storstadskaraktär. Det finns dock ungdomar som strävar efter ett så stiltroget återgivande som möjligt av de gamla låtarna.

Ett försök att tillvarata och bevara lokaltraditionen har gjorts i Österbybruk. Här har speltraditionen fortlevt obruten tack vare de tidigare omtalade Justus Gille och Viktor Vikman. De har inte endast hållit fast vid den gamla nyckelharptypen utan även vid de gamla österbylåtarna. – Yngre nyckelharpspelmän med Hans Gille i spetsen har nu under ledning av Eric Sahlström fördjupat sig i det lokala låtmaterialet. Man har också nytillverkat kontrabasharpor med dubbellek. Arbetet har resulterat i en gramfoniskiva av dokumentär art "Låtar på nyckelharpa från Österbybruk", som spelades in våren 1975. Då flertalet låtar ursprungligen är danslåtar, kommer de s. a. s. att hänga i luften, om de inte spelas till dans. Och risken för rytm- och tempoförändringar är uppenbar. En speciell österbypolska har funnits på orten men har länge ansetts vara försvunnen. Under 1975 har denna dock kunnat tecknas upp efter Annie Morström, som lärt den som barn av sin far. Hon har nu lärt ut "Smepolska" och "Österbypolkett" till folkdansare. Riktigheten i utförandet har kunnat verifieras av ett par andra minnesgoda orsbor.

Försök görs också på andra håll till fördjupning i ett äldre låtmateriäl. I början av 1976 pågår en gramfoninspelning med två spelmän från Stockholm, Styrbjörn Berggren och Anders Eklund. För att kunna återge låtarna så stiltroget som möjligt använder de äldre nyckelharptyper. Men sådana exempel som de just relaterade måste dock anses som undantag i helhetssituationen.

Vad nyckelharpspelets utbredning i nuläget beträffar, så återspeglas detta i inslaget av nyckelharpspelmän vid spelmansstämmor. I Uppland har man under 1970-talet kunnat notera en markant ökning vid dessa särskilt av yngre spelmän med nyckelharpa.

Nedanstående spelmansstämmor framstår just nu som de största i Uppland.

I april "Nyckelharpans dag" i Tierp. Anordnad första gången 1973.

I maj "Östervålastämman". Anordnad första gången 1972.

Bild 11. Från nyckelharpstämman i Österbybruk 1975. Uppspelning vid herrgården. Foto Curt Öster.

I juni "Spelmansstämman i Tierp" i samband med "Upplandsschottis".

Anordnad första gången 1968.

I juni "Nyckelharpstämman" i Österbybruk. Anordnad första gången 1975.

I juli "Norrtäljestämman". Anordnad första gången 1974.

I juli "Eric Sahlströms stämman" i Vendel. Anordnad första gången 1975.

I augusti "Spelmansfesten på Vigselbo äng" i Valö. I Vigelsbo försiggick

Upplands första spelmanstävling 1907. Sedan 1957 har Valö hembygdsförening arrangerat spelmansfester. I början hölls de vartannat år men har senare blivit årligen återkommande.

I oktober "Upplands Spelmansförbunds höststämman" i Uppsala. Anordnad första gången 1945. Möjligen landets äldsta som arrangerats under en oavbruten följd av år.

En något mindre stämman i form av spelmanstävling har sedan 1946 varje år ordnats i Film.

I detta sammanhang bör även nämnas två stämmor i Stockholmsområdet. Den tidigare omnämnda stämman i Stockholm i FS regi, som 1975 gick under namnet "Nyckelharpans Vasalopp", anordnades första gången i Jakobsberg 1973. Enligt uppgift av arrangörerna kommer den fr. o. m. 1976

Bild 12. Från nyckelharpstämman i Österbybruk 1975. Viktor Vikman och Justus Gille spelar. Gilles harpa är byggd på 1860-talet av Klas Harpare, Österbybruk, Vikmans under 1900-talets början av Per Hellgren, Film. Instrumenten tillhör typen kontrabasharpa med dubbellek. Foto Curt Öster.

att kallas "Nyckelharpfestival". Från 1973 har varje år i augusti anordnats en stämma i Kungsängen.

Av uppräknningen framgår att flertalet av de uppländska spelmansstämmorna tillkommit under 1970-talet. Samma förhållande gäller i landet i övrigt. De är så vanligt förekommande att ingen helg under tiden juni–augusti är utan stämma. Oftast pågår sådana på flera platser samtidigt. Trots att spelmansstämmor förekommit långt före 1970-talet, gör de sista årens stora frekvensökning det befogat att beteckna dem som en 1970-talsföreteelse. Utan att fördjupa sig i tänkbara orsakssammanhang förklarar man kanske denna enklast som ett utslag av den omtalade folkmusikvågen.

Vid spelmansstämmor utanför Uppland är nyckelharpspelmän aldrig lika rikligt företrädda. När de syns av där, är det i allmänhet fråga om tillresta upplänningar. Detta stärker ytterligare intrycket av att Uppland även på 1970-talet bör betraktas som nyckelharpans landskap framför andra.

Utom spelmansrörelsen och folkmusiken kan man notera ett visst intresse för nyckelharpan bland s. k. seriösa tonsättare. Några kompositioner för

nyckelharpa kom redan under 1960-talet t. ex. av Bo Nilsson. Denne har även under 1970-talet skrivit för instrumentet liksom Sven Erik Johansson, Per Gunnar Alldahl, Gunnar Valkare m. fl.

Ett ökat intresse för nyckelharpan utom landets gränser har också kunnat förmärkas. Främst gäller detta kanske i Finland. Men åtskilliga instrument har också levererats till olika delar av USA. Några amerikanska ungdomar har rest över till Sverige och tillbragt ganska lång tid här med avsikt att lära sig spela och lära känna den uppländska nyckelharptraditionen.